

Hanna Kozaczewska-Gołasz

Perspektywiczne portale XIII-wiecznych kościołów śląskich

1. Wstęp

Do XII wieku był stosowany jeden typ portalu uskokowego z kolumnkami [3], [23], [24]. Jego najwspanialszym przykładem jest portal ołbiński we Wrocławiu, pokryty dodatkowo dekoracją rzeźbiarską o motywach geometrycznych, roślinnych, zwierzęcych i postaci ludzkich (ryc. 1). Wiek XIII przyniósł ogromną różnorodność portali. Zrezygnowano w zasadzie z dekoracji rzeźbiarskiej ościeży i archiwolty, pozostawiając ją na głowicach i tympanonach. W nowy sposób zaczęto kształtować ościeża i archiwolty za pomocą elementów architektonicznych – wałków i wkłesków.

Dwadzieścia portali, na których podstawie autorka prowadziła analizy pochodzących po połowie z kościołów miejskich i wiejskich. Niektóre obiekty mają późne wzmianki historyczne, bo pochodzące dopiero z początku XIV wieku. Ocena czasu powstania budowli oraz znajdujących się w nich detali architektonicznych jest często subiektywna. Portale kościołów wiejskich, powstałych w 3. lub 4. ćwierci XIII w., mogły powtarzać formy nieistniejących już wcześniejszych portali kościołów miejskich parafialnych i zakonnych. W dotychczasowych opracowaniach szczególną uwagę zwracano na formy rzeźbiarskie, a rozczłonkowanie architektoniczne traktowano bardzo ogólnie. Formy rzeźbiarskie nie stanowią dostatecznej podstawy do datowania. Z tego powodu autorka poddała analizie formy architektoniczne i podjęła próbę przedstawienia ich typologicznego rozwoju w ciągu XIII wieku, niezależnie od ich dotychczasowego datowania. Za podstawę przyjęto przekroje ościeży oraz zasady ich kształtowania. Formy baz, dekoracje głowic,

Ryc. 1. Wrocław, kościół pw. Marii Magdaleny, portal ołbiński
Fig. 1. Wrocław, church of St Mary Magdalene, the Ołbin portal

tympanonów, a także ościeży i archiwolt stanowią uzupełnienie kompozycji architektonicznej.

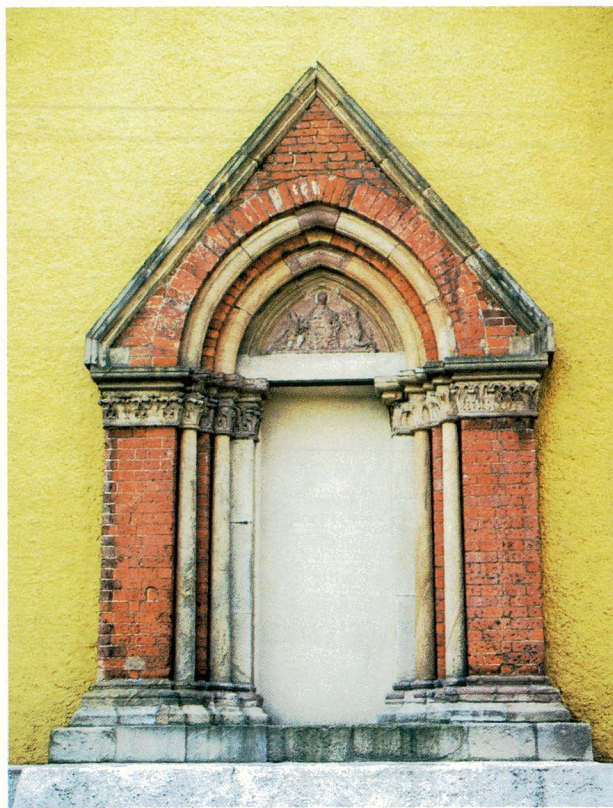
2. Usytuowanie portali i stosowane materiały budowlane

Najbardziej okazałe portale prowadziły do nawy lub transeptu. Mniejsze portale umieszczano w wejściu kapłańskim do prezbiterium oraz do zakrystii. Zarówno

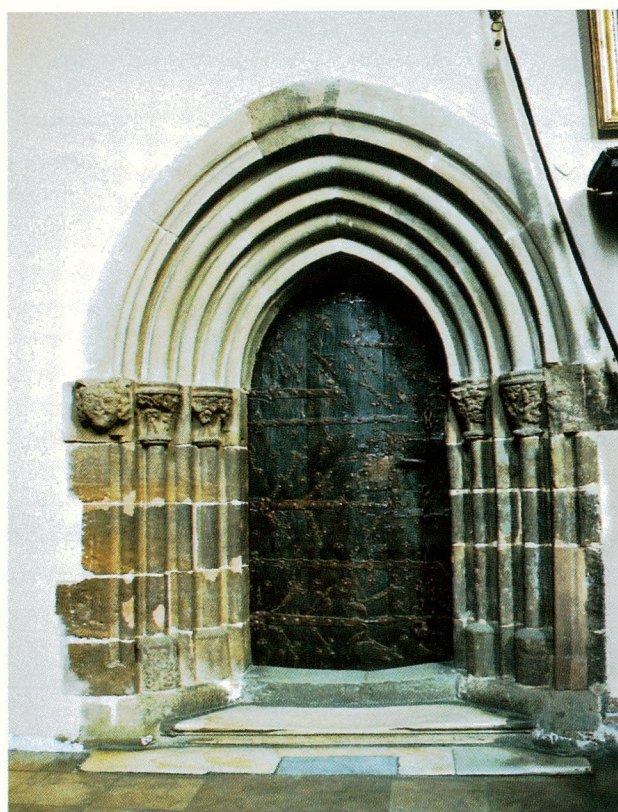
miejskie kościoły kilkunawowe, jak i jednonawowe budowle wiejskie, mogły mieć po kilka wejść dla wiernych. W miejskich kościołach parafialnych i zakonnych głów-

Ryc. 2. Złotoryja, kościół pw. NM Panny, portal północny transeptu
Fig. 2. Złotoryja, church of the Holy Virgin Mary, north portal of the transept

Ryc. 3. Trzebnica, kościół św. Bartłomieja, portal północny
Fig. 3. Trzebnica, church of St Bartłomiej (Bartholemew), north portal

Ryc. 4. Grodków, kościół parafialny pw. św. Michała, portal północny do zakrystii
Fig. 4. Grodków, parish church of St Michał (Michael), north portal of the sacristy

Ryc. 5. Złotoryja, kościół pw. św. Mikołaja, portal zachodni
Fig. 5. Złotoryja, church of St Mikołaj (Nicholas), west portal

Ryc. 6. Trzebnica, kaplica św. Jadwigi, portal
Fig. 6. Trzebnica, chapel of St Jadwiga, portal

Ryc. 7. Kałków, pow. Nysa, kościół parafialny, portal południowy
Fig. 7. Kałków, administrative district of Nysa, parish church, south portal

ne wejście najczęściej znajdowało się w fasadzie zachodniej (Dzierżoniów, Głuchołazy, Głubczyce, Lwówek, Trzebnica, Ziębice), a równocześnie podobne lub mniejsze wejście było w ramionach transeptu lub w ścianach podłużnych korpusu nawowego (Złotoryja, Trzebnica, Lwówek).

W kościołach wiejskich główne portale znajdowały się w fasadzie zachodniej i w ścianie południowej lub północnej. Usytuowanie portali zależało od układu przestrzennego kościoła¹ oraz od jego położenia w stosunku do zabudowy mieszkalnej i kierunku napływu ludności.

Ze względu na umieszczenie portali w stosunku do lica muru można wyróżnić trzy rodzaje:

a) portale ryzalitowe, czyli wysunięte przed lico, często zwieńczone szczytem (Złotoryja – kościół NMP, Trzebnica, Głubczyce, Głuchołazy, Lwówek, Kałków), (ryc. 2, 3);

b) portale licowe – osadzone w licu ściany (Grodków, Złotoryja – kościół św. Mikołaja, Dzierżoniów, Ziębice), (ryc. 4, 5, 20);

¹ Później dobudowana gotycka wieża mogła być powodem likwidacji portalu zachodniego i zastąpienia go poszerzonym wejściem.

c) portale wnękowe – umieszczone we wnęcie, cofnięte w stosunku do lica (kościół św. Idziego we Wrocławiu); ten rodzaj usytuowania stosowano przy małych, słabo rozczłonkowanych portalach, których nie uwzględniono w artykule.

Materiałem budowlanym omawianych portali była cegła i kamień ciosowy – piaskowiec (Głubczyce, Lwówek, Ziębice, Złotoryja) oraz granit (Dzierżoniów, Głuchołazy). W skromniejszych portalach występował kamień narzutowy, kamień łamany oraz ruda bagienna (Dzikowice, powiat Szprotawa). Stosowano ten sam materiał, z którego był wzniesiony kościół lub używano materiału innego, niekiedy kontrastującego nie tylko strukturą, ale także kolorem. Najciekawsze efekty obserwujemy w łączeniu czerwonej cegły i jasnego kamienia (Trzebnica, Kałków), (ryc. 3, 7) lub piaskowca w kolorze żółtym i czerwonym (Złotoryja – kościół św. Mikołaja, Lwówek), (ryc. 5). Jednak naturalne zestawienia kolorystyczne nie zadawały XIII-wiecznych budowniczych, czego dowodem są pozostałości barwnych polichromii, zwłaszcza na tympanonach i głowicach [19], [20]. Tworzyły one nowe kompozycje kolorystyczne lub stanowiły uzupełnienie kolorystyki materiałów budowlanych.

3. Kompozycja portali

Na kompozycję portalu składają się ościeża, archiwolta oraz otwór wejściowy i tympanon. Ościeża mogły mieć strefę baz i głowic. Cokoły i bazy występowały pod cały-

mi ościeżami lub tylko pod kolumnkami. Podobnie głowice mogły zdobić wszystkie elementy ościeży lub tylko niektóre z nich. W zależności od sposobu powiązania

ościeży i archiwolty można wyróżnić trzy podstawowe układy kompozycyjne:

- ościeża zakończone strefą głowic i na nich oparta archiwolta (ryc. 2, 3, 5).
- głowice tylko nad kolumnkami, pozostałe elementy ościeży – uskoki lub profilowania płynnie przechodzą do archiwolty (ryc. 4).
- brak strefy głowic, archiwolta stanowi kontynuację ościeży (ryc. 20).

4. Ukształtowanie ościeży

Portale perspektywiczne to portale o szeroko rozchylonych ościeżach, które mogły być ukształtowane w różny sposób:

- ościeża uskokowe z kolumnkami wolno stojącymi,
- ościeża uskokowe profilowane z kolumnkami wolno stojącymi lub wtopionymi,
- ościeża profilowane, bez uskoków.

Portale uskokowe z kolumnkami stanowiły kontynuację typu romańskiego (ryc. 1, 8, 9). Zmianie ulegały jednak ich proporcje, a przede wszystkim średnica kolumnek oraz ich stosunek do długości uskoków. Kolumnki o największej średnicy występują w portalach w kościele św. Bartłomieja w Trzebnicy (19 cm), (przed 1219 r.), [12], [20] oraz w południowym portalu kościoła NMP w Złotorzy (ok. 1220 r.), [8], [11]². Zajmują one znaczną część uskoku, którego długość wynosi odpowiednio 24 i 26 cm. Tylko uskok przy wejściu jest nieco większy, a jego narożnik w zachodnim portalu w Trzebnicy oraz w Złotorzy został wyprofilowany w postaci wałeczka zakończonego palmetami. Bazy na cokołach i głowice łączą uskoki i kolumnki, zachowując ogólny układ ościeży.

W północnym portalu kościoła NMP w Złotorzy kolumnki o nieco mniejszej średnicy (16 cm) zajmują prawie $\frac{2}{3}$ uskoku (ryc. 9). W portalu w Kałkowie, pow. Nysa (ryc. 8), (2 tercja XIII w.), [15] kamienne kolumnki średnicy 14 cm stanowią tylko połowę długości uskoku. Zmiana proporcji szerokości uskoku do średnicy kolumnki jest widoczna zwłaszcza w portalach o ceglanych ościeżach – w Trzebnicy i Kałkowie (ryc. 3, 7).

Zapoczątkowane w Trzebnicy i Złotorzy profilowanie naroży uskoku, zmniejszenie średnicy kolumnek oraz ich większa smukłość stały się elementami, które doprowadziły do powstania różnych proporcji i form profilowania ościeży uskokowych z kolumnkami.

W kościele w Świerzawie, pow. Złotorzy (ryc. 8, 9), (ok. 1230 r.), [15], [21] kolumnki zajmują mniej niż połowę długości uskoków, których wszystkie narożniki wykończono w postaci wałeczka o przekroju kolistym. Powstał w ten sposób przemienny rytm kolumn i wałeczków. Bazy kolumn łączą się z bazami uskoków, powtarzając profil ościeży i spoczywają na cokole o gładkiej rozchylonej linii. Głowice kolumn także są połączone z głowicami uskoków. Wieńczy je wysoki profilowany gzymsem,

Istotny jest także kształt otworu wejściowego i forma wypełnienia przestrzeni pod archiwoltą. Stosowano kilka rozwiązań:

- otwór wejściowy prostokątny z tympanonem gładkim lub rzeźbionym (ryc. 3),
- otwór wejściowy zakończony ostrołukiem (wyjątkowo półkoliście), sięgającym do archiwolty (ryc. 4),
- otwór wejściowy zakończony trójlistnie (ryc. 5).

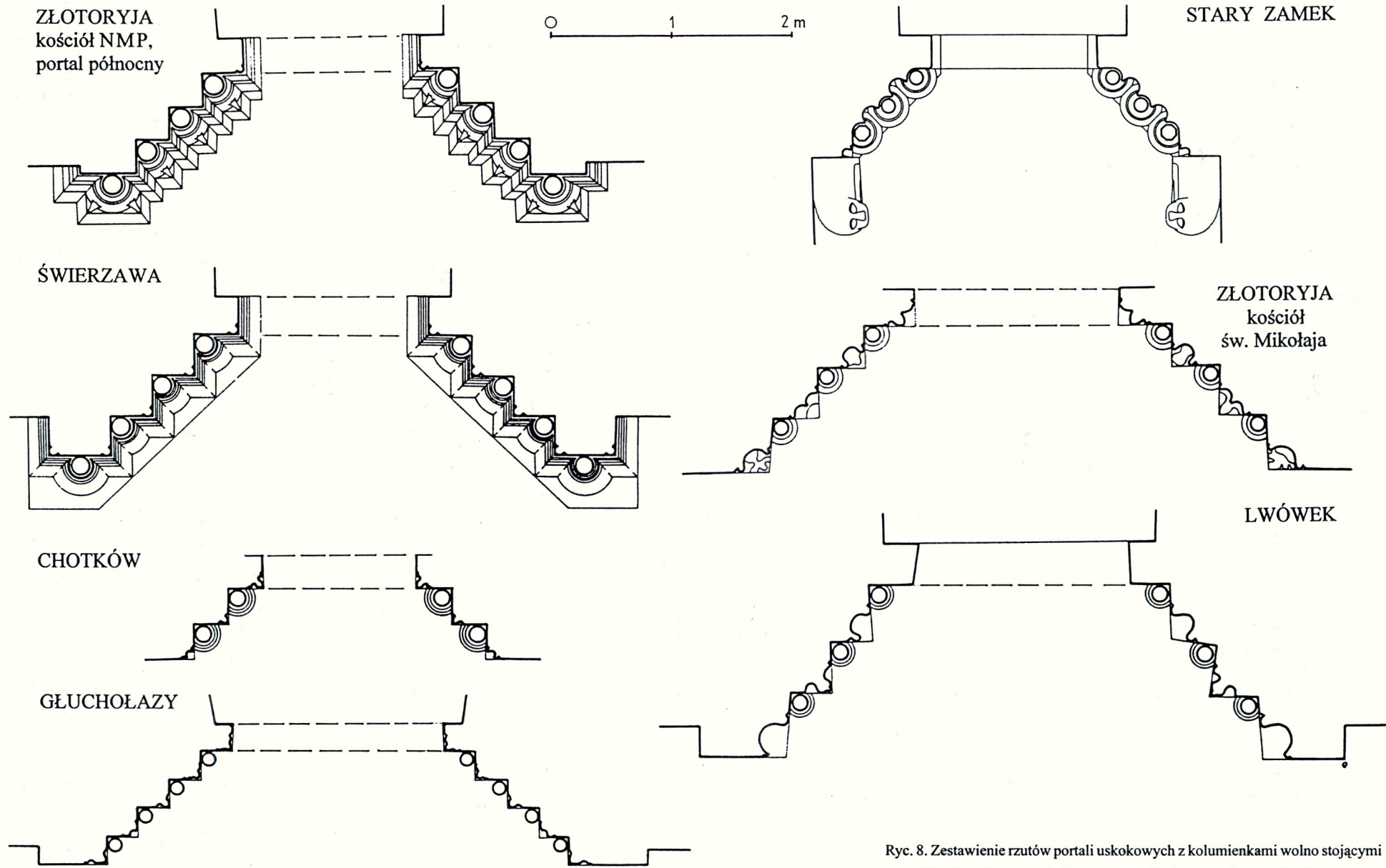
który podkreśla przekątniowy układ głowic nad kolumnami (zastosowany tu około 1230 r. [15], [24], prawdopodobnie po raz pierwszy).

Podobne proporcje przekroju poziomego występują w portalu kościoła w Chotkowie, pow. Żagań (ryc. 8, 10), (4. ćwierć XIII w.), [15], z tą różnicą, że naroża uskoków otrzymały profil migdałowy, zewnętrzne zaś – profil wklęsły, przechodzący w wąskie wałeczki. Średnica kolumnek stanowi pół długości uskoku. Układ portalu jest odmienny od wcześniej opisanych. Tylko kolumnki mają bazy, uskoki zaś są ich pozbawione. Profilowanie uskoków kończy się spływami na wysokości baz kolumnek, spoczywających na wielobocznych kostkach cokołów. Portal nie ma strefy głowic i profilowanie ościeży płynnie przechodzi w archiwoltę.

Portal w Głuchołazach (ryc. 8, 10) (2. ćwierć XIII w.), [1], [2], [14], [23] jest uskokowy, z kolumnkami o bogatej formie profilowań uskoków. W portalu tym można odtworzyć zasady kompozycji ościeży – kolistę przekroje kolumnek oraz okręgi, których elementami są profilowania uskoków; zostały one nanizane na dwie równoległe proste, przesunięte o szerokość promienia kolumnek. Jedna prosta przebiega po osiach kolumnek, druga natomiast – wzdłuż wewnętrznej linii stycznej do kolumnek. Mniejsze okręgi – tworzące formy profili migdałowych, wklęsłów i wałeczków – układają się także osiowo lub stycznie do jednej z prostych. W układzie uskoków ościeży nastąpiła istotna zmiana – zrezygnowano z rytmicznego powtarzania elementów. Cztery uskoki (1–3, 5) zostały zakończone profilem migdałowym, o coraz większej wielkości, jeden uskok (4) został ścięty i wykończony jako profil wklęsły, przechodzący w dwa wałeczki. Jest to pierwszy przykład, w którym brak jednego z naroży, a dwie sąsiadujące kolumnki łączą się z wałkami i wklęsłem, cofniętymi w stosunku do nich. Profilowanie ościeży jest więc zróżnicowane, nie ma dotychczas stosowanej symetrii. Bazy portalu nie są widoczne, gdyż znajdują się poniżej terenu. Głowice kolumn z maskami ustawiono przekątniowo, uskoki naroży zwieńczono głowicami kielichowymi, a wszystkie elementy ościeży połączono wysokim profilowanym gzymsem.

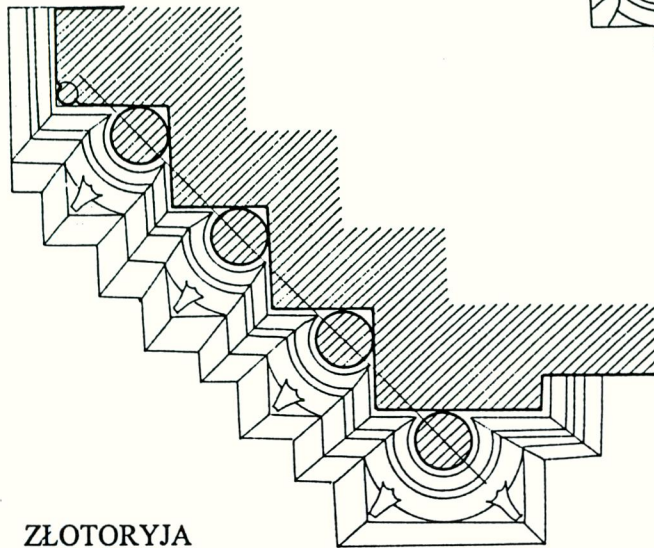
Pomysł zamiany narożnika na wklęsłok w nietypowy sposób został zrealizowany w portalu kościoła w Starym Zamku, powiat Wrocław (ryc. 8, 10, 18), (przed połową XIII w.) [1], [15], [18], [24]. Po dwa wewnętrzne uskoki zostały ścięte i zamienione na głębokie, półkoliste wklęsłki o średnicy większej od średnicy kolumn. W zewnętrz-

² W rozważaniach nad kształtowaniem przekroju ościeży pominięto wysokości kolumnek, które są różne przy jednakowej średnicy i wynoszą w Trzebnicy – w portalu zachodnim 1,95 m, w portalu północnym 2,13 m, w Złotorzy zaś – 1,80 m.

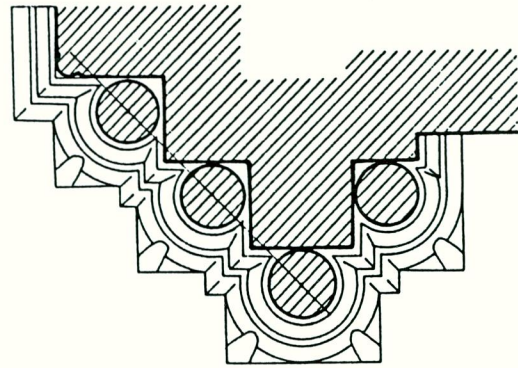

Ryc. 8. Zestawienie rzutów portali uskokowych z kolumnkami wolno stojącymi
 Fig. 8. Projections of offset portals with free-standing small columns

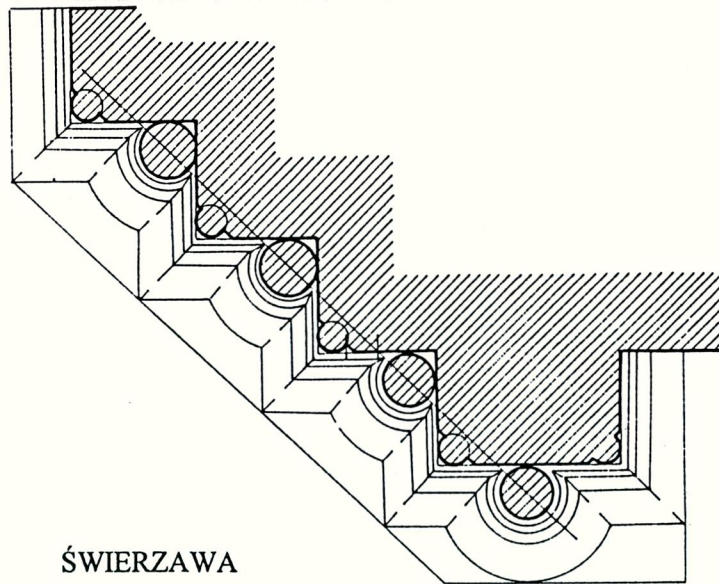
0 1 m

ZŁOTORYJA

TRZEBNICA

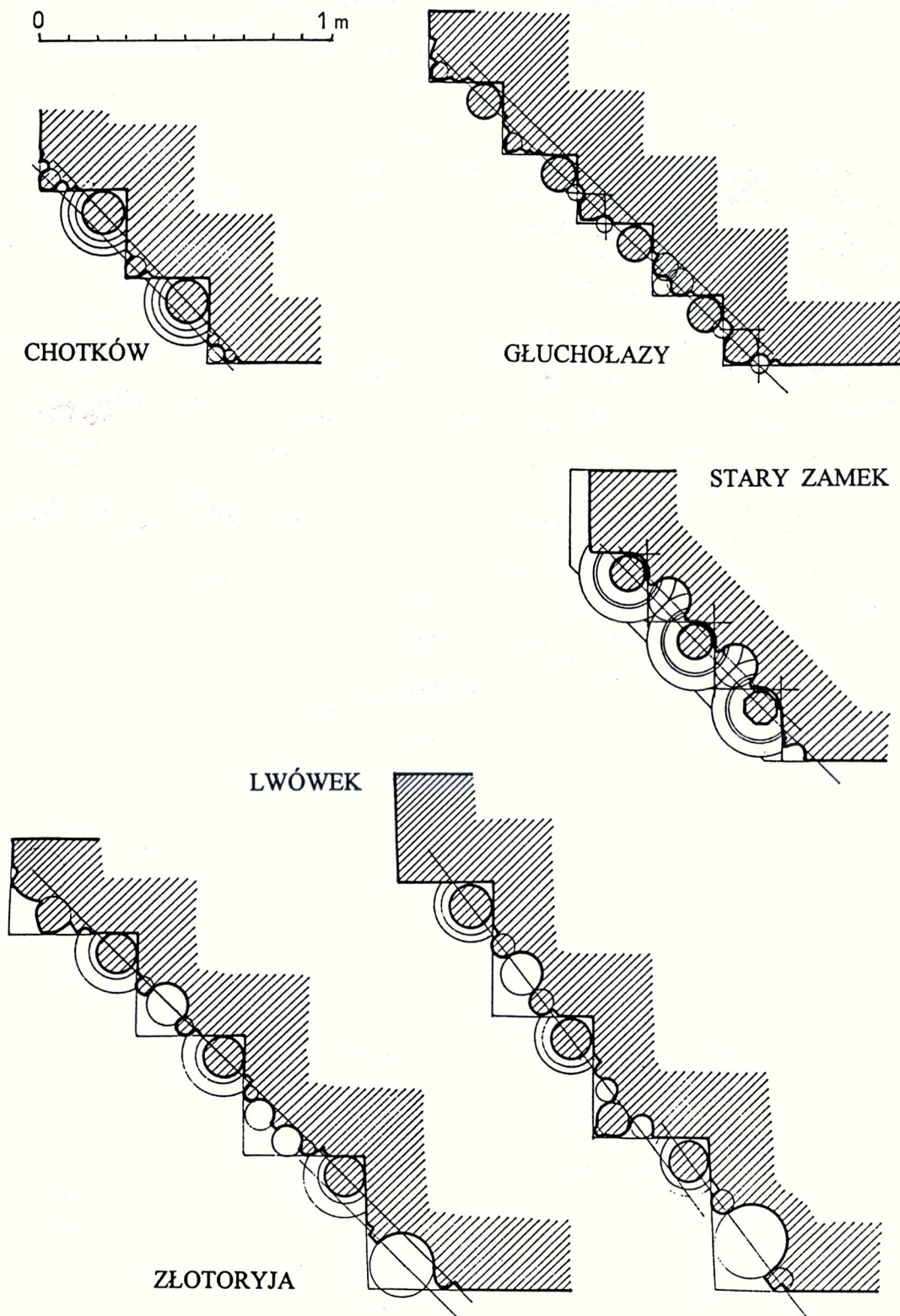
ŚWIERZAWA

Ryc. 9. Kompozycja ościeży

Fig. 9. Composition of jambs

nych uskokach wycięto niewielki wklęsok. Uskoki te stanowią wyraźnie wysunięte zamknięcie ościeży. Stojące przy nich kolumnienki są wieloboczne, a nie cylindryczne, jak pozostałe. Za kolumnami także są wklęsiki, odpowiednio płytsze, zamiast prostokątnego uskoku ościeży. Mimo że kompozycja wywodzi się z uskokowej z kolumnienkami, to po odpowiednich przekształceniach otrzymano jeden z pierwszych portali o ościeżach wyraźnie rozchylonych, a nie uskokowych. Układ ten podkreślają wieloboczne cokoły pod kolumnami i wieloboczne gzymсы łączących się głowic.

Najbardziej rozbudowane portale z wolno stojącymi kolumnami znajdują się w kościele parafialnym w Lwówku i w kościele św. Mikołaja w Złotoryi; oba datowane przez większość badaczy na lata 1260–1270 (ryc. 5, 8, 10, 12), [5], [21]–[23], [25]. Pomimo pozornego podobieństwa w układach ościeży występują dość istotne różnice. W portalu w Złotoryi prosta poprowadzona przez środek kolumnienek jest prawie równoległa do linii rozchylenia ościeży. Wielkości uskoków są różne, wszystkie zostały ścięte i zamienione na wklęsiki o różnej wielkości, przechodzące w wałeczki. Pierwszy

Ryc. 10. Zasady kształtowania przekrojów ościeży
 Fig. 10. Principles of forming cross-sections of jambs

wklęsłość od wewnątrz ma przekrój półkola identycznej średnicy jak kolumnienki, środkowy narożnik zamieniono na dwa wklęsłości, zewnętrzny zaś – na jeden, ale o dużej średnicy. Wklęsłości były przysłonięte wypukłą, ażurową dekoracją liściastą, która wspólnie z kolumnami nadawała ościeżom wyraźny układ rozchylony. Jedynie w strefie baz są widoczne uskoki ościeży, gdyż w dolnej części

ościeży wklęsłości zakończono spływami przechodzącymi w układ prostokątny. Tylko kolumnienki miały bazy na wielobocznych cokołach. Głowice kolumn i wklęsłości łączą się, wieńczy je pofalowana linia gzymsów.

Portal w Lwówku ma kompozycję bardziej zróżnicowaną i rozczłonkowaną (ryc. 10, 12). Kolumnienki nie stoją w jednej linii, uskoki mają różną długość i głą-

Ryc. 11. Ziębice, kościół parafialny pw. Panny Marii i św. Jerzego, portal zachodni

Fig. 11. Ziębice, parish church of the Holy Virgin Mary and St George, west portal

Ryc. 12. Lwówek, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, portal zachodni

Fig. 12. Lwówek, parish church of the Assumption of the Holy Virgin Mary, west portal

bokość, a ich profilowanie jest różne i niesymetryczne. Narożnik między dwiema wewnętrznymi kolumnkami został ścięty i zamieniony we wkłések średnicy kolumnki, połączonej z wałeczkami – wszystkie elementy umieszczono w jednej linii. Środkowy uskok otrzymał profil gruszkowy z noskiem, przechodzący w dwa wkłęski i jeden wałeczek. W stosunku do prostej przechodzącej przez osie kolumnek okrąg profilu gruszkowego jest styczny, podobnie jak wałeczek. Kolejne elementy ościeży przesunięto na zewnątrz – kolumnka oraz duży półkolisty wkłések z wałeczkami są nanizane na drugą prostą, równoległą do poprzedniej i odsuniętą od niej o szerokość średnicy. Ościeża nie tworzą linii prostej, lecz dwie linie wygięte na wysokości profilu gruszkowego. Uspokojenie występuje w strefie głowic, gdzie nastąpił powrót do uskoków wyznaczonych przez gzymsy, połączone z wielobocznymi gzymzami nad kolumnkami.

W tym samym czasie wznoszono portale z kolumnkami wolno stojącymi i portale uskokowe bez kolumn oraz uskokowe z kolumnkami wtopionymi w ościeża i wraz z nimi wykonane z ciosów kamiennych (ryc. 13). Niektóre z portali uskokowych bez kolumn były tak ukształtowane, że sprawiały wrażenie, iż mają kolumnki. Jednym z nich jest portal w Gościszowie, pow. Bolesławiec (po 1233 r.), [15], w którym naroża wykończono smukłymi wałeczkami o przekroju kolistym, zakończonymi gło-

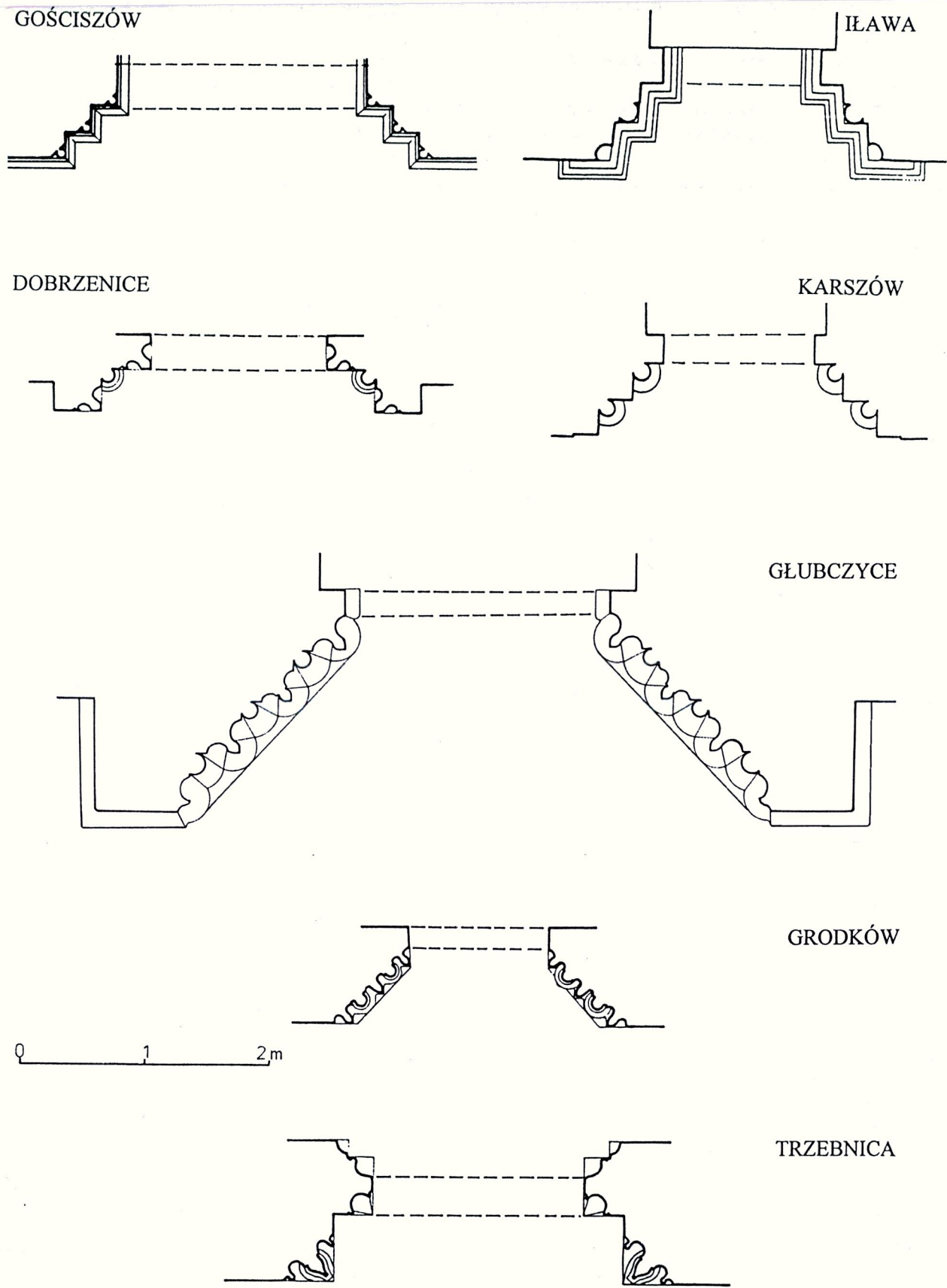
wicami talerzowymi. Całe ościeża ustawiono na bazach o układzie uskokowym.

Nieco inaczej rozwiązano ten problem w Iławie, pow. Szprotawa (1. ćwierć XIII w.), [4], [15]. Z dwóch uskoków portalu wewnętrzny zakończono półwałkiem, zewnętrzny zaś wkłeską o przekroju półkola i średnicy zbliżonej do wałka. Wprawdzie wałek kończy się półkolistymi wypukłymi spływami, jednak strefa baz i głowic o układzie uskokowym daje wrażenie portalu z kolumnkami. Dodatkowym elementem dekoracyjnym są wypukłe guzy we wkłeskach.

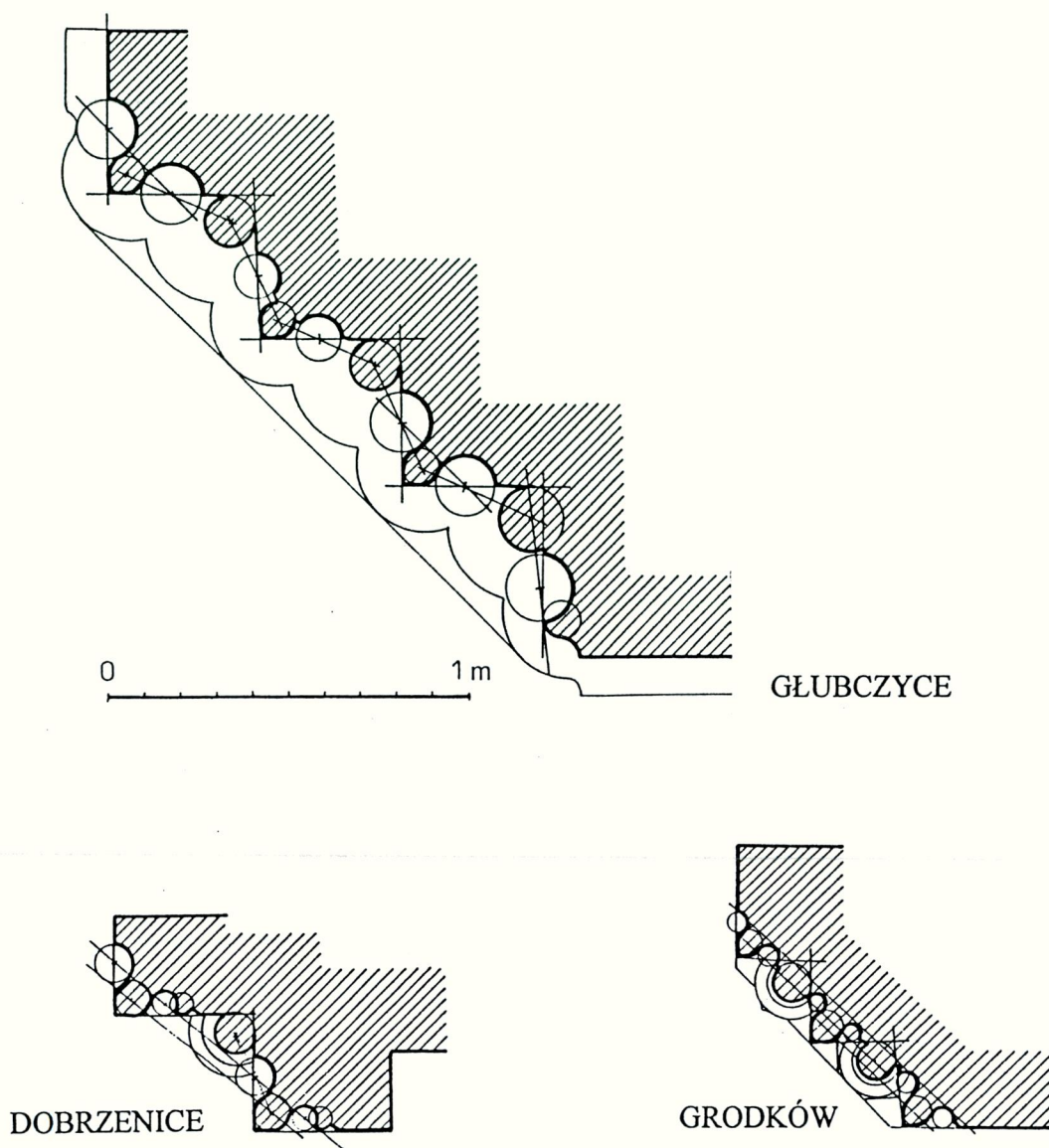
Najprostszy typ portalu z wtopionymi kolumnkami reprezentuje portal w Karszowie, pow. Strzelin (ryc. 13), (3. ćwierć XIII w.), [13], [15]. Jego ościeża są prostokątne, bez profilowań i tylko kolumnki mają bazy. Nie ma strefy głowic – profilowanie ościeży płynnie przechodzi w profilowanie archiwolty.

W portalu w Dobrzenicach, pow. Strzelin (ryc. 13, 14), (4. ćwierć XIII w.), [13], [15] uskoki ościeży otrzymały profil migdałowy, przechodzący we wkłęski. W kształtowaniu przekroju ościeży wykorzystano układ okręgów, które się łączą osiowo lub stycznie. Była to kompozycja o identycznym profilowaniu ościeży od frontu i odmiennym, ale także jednakowym – z boku³. Interesujące jest

³ Na podstawie badań i rekonstrukcji Tadeusza Kozaczewskiego.

Ryc. 13. Zestawienie rzutów portali o ościeżach uskokowych profilowanych
Fig. 13. Projections of moulded offset jambs

Ryc. 14. Zasady kształtowania przekrojów ościeży
 Fig. 14. Principles of forming cross-sections of jambs

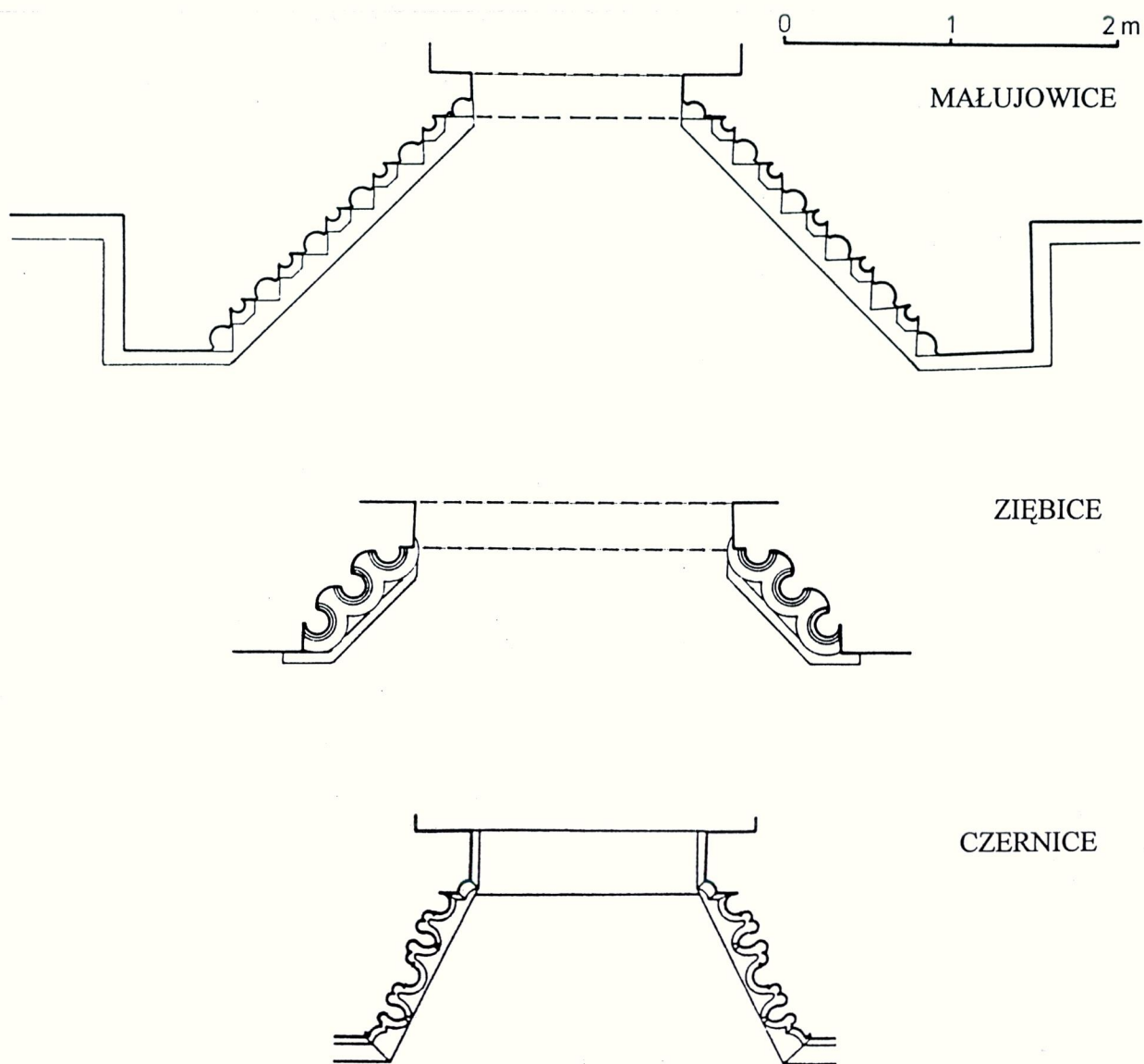
to zróżnicowane profilowanie. Zakończone ono zostało splywami w dolnej części, na poziomie baz kolumniek. Profilowanie ościeży przeszło na archiwoltę; tylko kolumnienki mają głowice.

Rozwiniętą formą kompozycji z Dobrzenic stanowią portale w Głubczycach (ryc. 13, 14, 17), (3. ćwierć XIII w.), [2], [14]. Ich uskokowy układ, dający się wykreślić na przekroju poziomym, w rzeczywistości nie jest widoczny. Wtopione, głęboko osadzone kolumnienki straciły swoje znaczenie i stały się półwałkami. Wysunięte profile migdałowe nabrały natomiast cech smukłych kolumniek, zwłaszcza że zwieńczono je głowicami. Część migdałową z kolumnienkami łączą wklęski o znacznej szerokości, powodujące rozciągnięcie całego profilowania. Wspólna strefa głowic i baz, ustawionych na wysokich cokółkach nadaje portalowi charakter rozchylony, rozczłonkowany, bez uskoków. Dopiero wykreślenie linii uskoków oraz linii łączących wszystkie profile ukazuje interesujący układ kompozycyjny przekroju ościeży.

W porównaniu z portalami w Dobrzenicach i Głubczycach portal w Grodkowie ma podobną zasadę kompozycji przekroju, lecz bardziej zwartą, o krótszych uskokach (ryc. 4, 14), (połowa XIII w.), [2], [8], [14]. Kolumnienki i migdałowe profile uskoków połączone wklęsłkami. Wysunięcie naroży jest tak niewielkie, iż odnosi się wrażenie, że kolumnienki i profile migdałowe są ułożone w jednej linii, tworzącej rozchylone ościeża.

Portale w Ziębicach i Małujowicach, pow. Brzeg (ryc. 11, 15, 16) wywodzą się także z uskokowych, lecz ich głębokie wklęski wraz z kolumnienkami dają ukształtowanie rozchylone, lecz nie uskokowe.

Portal w Ziębicach (około 1250 r.) [8], [26] ma w ościeżach po trzy kolumnienki połączone wklęsłkami. Kolumnienki otrzymały różny przekrój, w zależności od miejsca położenia w ościeżu. Wklęski są odcinkowe, głęboko osadzone. Stanowią one wycinek dużych okręgów, których środki są położone na jednej linii ze środkami kolumniek. Trzony kolumniek w połowie roz-

Ryc. 15. Zestawienie rzutów portali o ościeżach profilowanych bez uskoków

Fig. 15. Projections of portals with jambs moulded without offsets

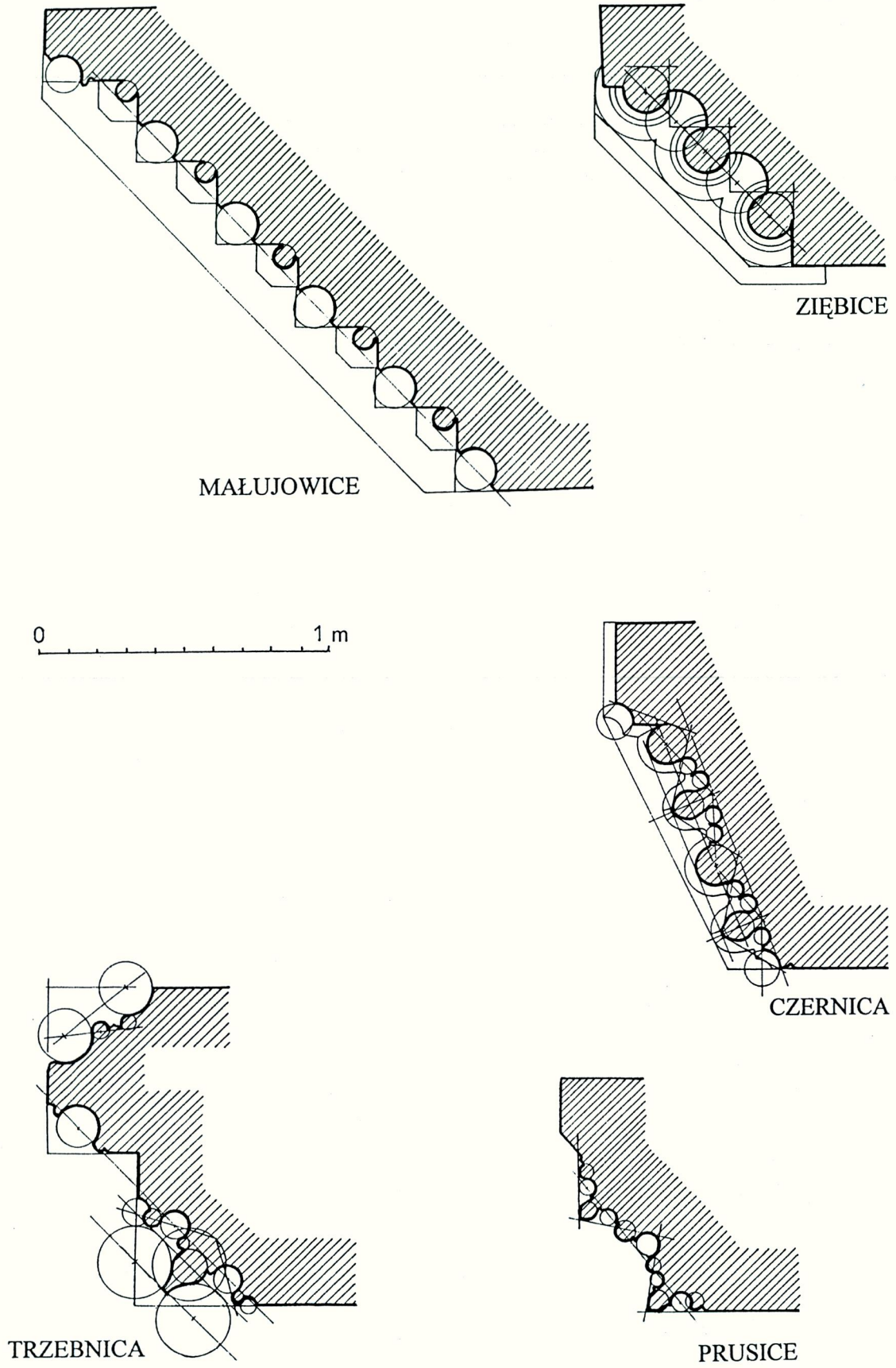
dzielają talerzowe przewiązki. Głowice i bazy łączy wspólny gzyms i cokół poprowadzony w linii prostej rozchylonej.

Bardzo drobnym rozczłonkowaniem odznacza się portal zachodni w Małujowicach (ryc. 15, 16), (4. ćwierć XIII w.), [9]. W niskiej strefie cokołowej ościeża mają układ uskokowy z małymi kolumnkami – wałkami. Wyżej, na ich perspektywiczny układ składają się na zmianę wałki w uskokach i dwukrotnie szersze półkoliste wklęsłości. Na poziomie strefy głowic nad wałkami znajdują się baldachimy. Wklęsłości bez głowic ozdobił wypukłymi rozetkami. Portal, o niezwykle wysmukłych proporcjach wejścia, nosi ślady przeróbek, wysoka archiwolta jest zachowana częściowo.

Znacznie bardziej są skomplikowane przekroje poziome trzech kolejnych portali (ryc. 15, 16). W Czernicy, pow. Lwówek (4. ćwierć XIII w.) [13], [15] ościeża ustawiono na niskim gładkim cokole o linii rozchylonej (ryc. 19). Cylindryczne i migdałowe profile

otrzymały identyczne, skromne bazy i głowice, co spowodowało, że wydają się podobne. W przekroju można wykreślić umowną linię uskoków, która jest jakby rozciągnięta i tworzy kąt rozwarty. Kolumnki oraz migdałowe naroża tworzą jedną linię rozchylonych ościeży. Formy wypukłe łączą po dwa głębokie wklęsłości, których osie znajdują się w jednej linii z osiami kolumnek i krzyżują się z linią łączącą wewnętrzne naroża uskoków.

Portal w Prusicach, pow. Jawor (4. ćwierć XIII w.), [14], [15] jest kompozycją wklęsłości, wałeczków i profili migdałowych. Próba znalezienia zasady jego kompozycji wykazała, że elementy te tworzą nieregularne ościeże uskokowe z wklęsłością w wewnętrznych narożach, zamiast kolumnki. Zewnętrzne naroża zakończono profilem migdałowym, między nimi znajdują się na przemian wklęsłości i wałki różnych rozmiarów, lecz dające się połączyć linią przebiegającą po osi lub stycznie do okręgów tworzących profile.

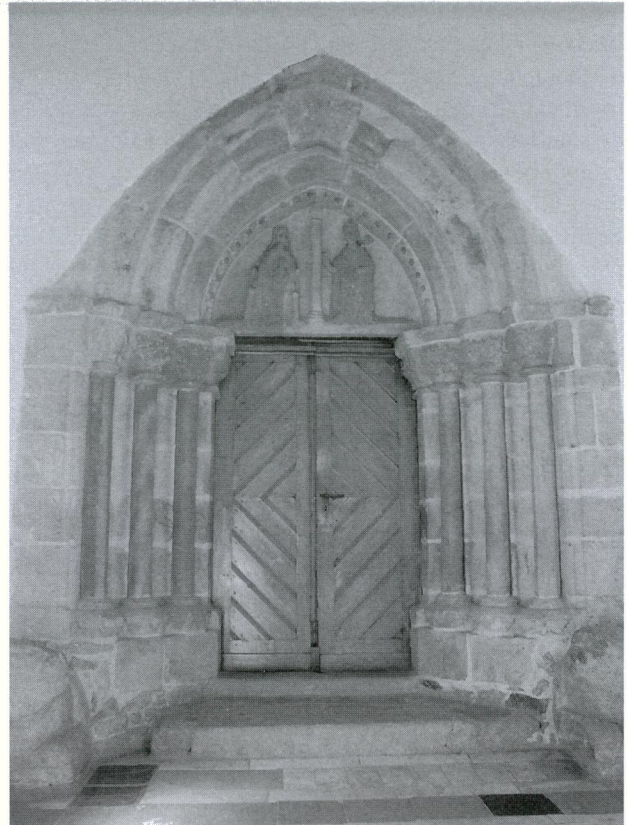

Ryc. 16. Zasady kształtowania przekrojów ościeży
 Fig. 16. Principles of forming cross-sections of jambs

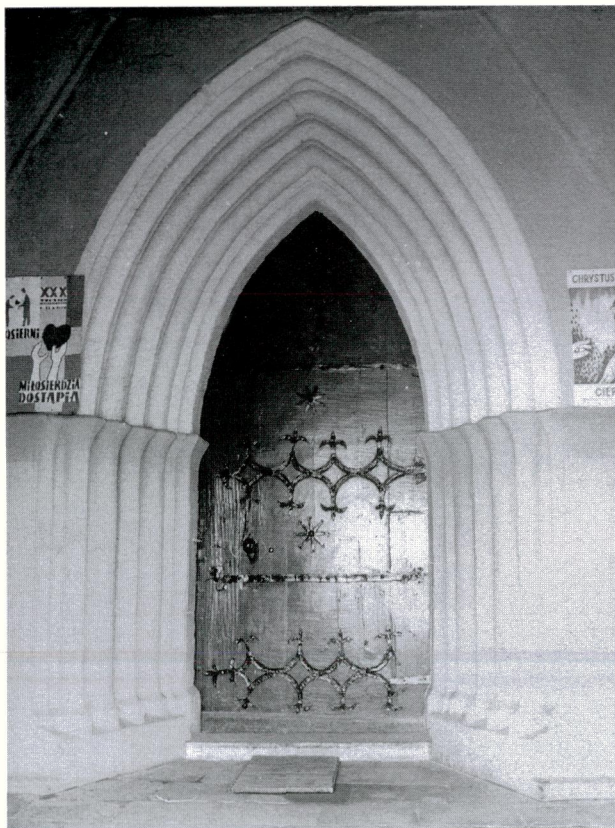
Ryc. 17. Głubczyce, kościół parafialny pw. Narodzenia P. Marii, portal zachodni

Fig. 17. Głubczyce, parish church of the Birth of the Holy Virgin Mary, west portal

Ryc. 18. Stary Zamek, pow. Wrocław, kościół parafialny, portal południowy

Fig. 18. Stary Zamek, administrative district of Wrocław, parish church, south portal

Ryc. 19. Czernica, pow. Brzeg, kościół parafialny, portal do nawy

Fig. 19. Czernica, administrative district of Brzeg, parish church, nave portal

Ryc. 20. Dzierżonów, kościół parafialny pw. św. Jerzego, portal zachodni

Fig. 20. Dzierżonów, parish church of St Jerzy (George), west portal

Portal w kaplicy św. Jadwigi w kościele św. Bartłomieja w Trzebnicy (ryc. 15, 16, 20), (1269 r.), [19], [20] ma kompozycję bogatszą, mimo tylko jednego wyprofilowanego uskoku ościeży. W tworzeniu przekroju wykorzystano znane już zależności między okręgami umieszczonymi osiowo lub stycznie na jednej prostej. Wklęsły mają blisko dwukrotnie większą średnicę niż wałeczki. Profilowany narożnik jest jakby cofnięty w stosunku do naroża uskoku i lekko przesunięty z osi. Jego profil jest

zupełnie nowy, dotychczas nie występował w portalach. Tworzą go – wewnętrzny mniejszy okrąg i wycinki dwóch dużych okręgów zewnętrznych. Element ten otrzymał bazę oraz głowicę i pełni funkcję kolumnienki. Naroża węgarów po obu stronach (portal wewnętrzny) rozczłonkowano półkolistymi i odcinkowymi dużymi wklęsłkami, połączonymi z małymi wałeczkami. Wklęsły ozdobiono ażurową dekoracją liściastą. Ponad prostokątnym wejściem znajduje się figuralny tympanon.

5. Archiwolta i otwór wejściowy

W większości przedstawionych portali znajduje się archiwolta ostrołukowa, z wyjątkiem obiektów w Hławie, Świerzawie i południowego w kościele NMP w Złotorzy, w których są archiwolty półkolisty. Profilowanie archiwolty jest najczęściej powtórzeniem profilowania ościeży, zwłaszcza w portalach silnie rozczłonkowanych. W kościele w Złotorzy, w dolnej części wałków, znajdują się lancetowate liście (podobne do liści na żebrach sklepiennych skrzyżowania). W Ziębicach do profilowania archiwolty wprowadzono drob-

niejsze podziały niż w ościeżach (ryc. 11). W portalu północnym w Trzebnicy nad kolumnkami występują nie gładkie wałki, lecz profil spłaszczonego wałka z noskiem i listewką (profil jabłkowy z noskiem). W portalu kościoła św. Idziego we Wrocławiu występuje profil gruszkowy z noskiem, w zachodnim portalu w Złotorzy natomiast – jakby podwójny profil gruszkowy z noskiem (ryc. 21).

W późniejszych portalach o profilowanych narożach uskoków ponad kolumnkami znajdowały się wałki gład-

Ryc. 21. Przekroje wałków archiwolty
Fig. 21. Cross-sections of the archivolt

Ryc. 22. Głubczyce, kościół parafialny pw. Narodzenia P. Marii,
fragment ościeży i archiwolty

Fig. 22. Głubczyce, church of the Birth of the Holy Virgin Mary,
fragment of the jamb and archivolt

Ryc. 23. Lwówek, kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP,
fragment ościeży i archiwolty

Fig. 23. Lwówek, parish church of the Assumption of the Holy Virgin
Mary, fragment of the jamb and archivolt

kie (Głubczyce) lub wieloboczne (Lwówek, Złotoryja – kościół św. Mikołaja), które były zestawione z profilami gruszkowymi, migdałowymi i wklęsłymi (ryc. 22, 23). Wklęsły archiwolty w kościele św. Mikołaja w Złotoryi, podobnie jak ościeży, ozdobiono ażurową wypukłą dekoracją liściastą, w Lwówku zaś – dodatkowo rzeźbionymi figurami z baldachimami (ryc. 23).

Pod archiwoltą w wielu portalach występowały tympanony pokryte dekoracją rzeźbiarską z postaciami (Trzebnica, Stary Zamek, Lwówek), ornamentem liściastym (Ziębice), a także gładkie (ryc. 3, 6, 11, 12, 18). Płyta tympanonu z nadprożem stanowiła prostokątne zakończenie otworu wejściowego. Węgory otworu najczęściej miały formę prostokątną lub z niewielkim profilowaniem; ich głowice często łączono z głowicami ościeży. W portalu

w Lwówku ze strefy głowic ościeży wysunięto dodatkowo liściaste wsporniki, podtrzymujące nadproże (ryc. 23).

Portale bez tympanonu miały otwory wejściowe ostrołukowe lub trójlistne (Złotoryja – kościół św. Mikołaja). Zewnętrzne naroża węgarów zostały rozczłonkowane profilowaniem, które otaczało cały otwór. Sposób wykończenia węgarów najlepiej jest widoczny na dwóch podobnych portalach w Lwówku i w kościele św. Mikołaja w Złotoryi (ryc. 5, 10, 12). W pierwszym, z tympanonem, węgar jest prostokątny, w drugim zaś, zamkniętym trójlistem – profilowany.

Portale ryzalitowe wieńczył trójkątny szczyt. W zachowanych obiektach szczyty są gładkie, zakończone profilowanym gzymsem (Złotoryja, Trzebnica, Lwówek, Głuchołazy), (ryc. 2, 3, 12, 17).

6. Podsumowanie

Analiza architektonicznego ukształtowania portali umożliwia przedstawienie ich rozwoju w ciągu XIII w. Niezależnie od tego czy był on uskokowy, z kolumnkami wolno stojącymi, czy z wtopionymi, kolejno pojawiały się nowe elementy, które doprowadziły do powstania nowego, w pełni perspektywicznego układu.

Formą wyjściową na początku XIII wieku był portal uskokowy z kolumnkami o dość dużej średnicy (Trzebnica), ostrołukowy, a w kilku wypadkach zamknięty półkolistą archiwoltą (Złotoryja, Hława, Świerzawa), która po 1230 r. zanikła.

Nowe elementy, które nadały portalom cechy wczesnogotyckie i pojawiły się od około 1230 r. (Świerzawa, Głuchołazy) były następujące:

- zmniejszenie średnicy kolumn do około połowy długości uskoku i wzrost ich smukłości,
- wprowadzenie profilowania ościeży,
- przekątniowe ustawienie głowic,
- ograniczenie występowania głowic do kolumnek (ościeża bez głowic płynnie przechodziły w archiwoltę),
- całkowita rezygnacja ze strefy głowic, która wystąpiła prawdopodobnie najwcześniej w kościele parafialnym w Dzierżoniowie około 1230 r. i przyczyniła się do uwysmuklenia proporcji portali.

Coraz bardziej urozmaicone profilowanie ościeży, z zastosowaniem form wypukłych gruszkowych, migdałowych oraz form wklęsłych, doprowadziło przed połowę XIII w. do powstania portali o rozchylonych oście-

żach. Występowały one w dwóch układach. Jeden był kontynuacją rozwoju portalu uskokowego z kolumnkami, w którym ścięte uskoki o formie głębokich wklęsłów przechodzących w wałki tworzyły jedną linię z kolumnkami – ościeże rozchylone, w którym tylko w strefie baz i niekiedy głowic można było odczytać formę uskokową (Lwówek, Złotoryja).

Drugi układ był nową formą portalu, w którym zanikła forma uskokowa. Ościeża tworzyło kilka elementów ustawionych wzdłuż linii rozchylonej. Mogły to być kolumnki wolno stojące (Stary Zamek) lub wtopione (Ziębice), połączone głębokimi wklęsłkami albo na zmianę kolumnki i profile migdałowe, także rozdzielone wklęsłkami (Grodków, Czernica). Rozchylony układ został podkreślony przez wspólny gzymś o linii przekątniowej (bez uskoków) i podobny cokół (Ziębice, Głubczyce, Małujowice).

Forma otworu wejściowego podlegała mniej widocznym zmianom. W portalach bez tympanonu zwracano uwagę na odpowiednie ukształtowanie profilowania węgarów. Dekoracja tympanonów, głowic oraz forma baz podlegały zmianom jak inne formy rzeźbiarskie w architekturze.

Profilowanie portalu kaplicy św. Jadwigi w Trzebnicy wzniesionej w 1269 r., budzi wątpliwość, czy przedstawione portale nie powinny być datowane przed tą datą, zwłaszcza te duże, z wolno stojącymi kolumnkami o mniej skomplikowanym ukształtowaniu?

Fotografie autorki; rysunki pomiarowe wykonali studenci Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej.

Photographs are by the author, measuring drawings – students of the Department of Architecture of the Technical University of Wrocław

Bibliografia

- [1] Białoskórska K., *Tradycjonalizm i jego źródła w architekturze polskiej, Sztuka i ideologia XIV wieku*, Warszawa 1957, s. 189–206.
- [2] Chrzanowski T., Kornecki M., *Sztuka Śląska Opolskiego*, Kraków 1974.
- [3] *Dzieje budownictwa w Polsce według Oskara Sosnowskiego*, oprac. Zygmunta Świechowskiego i Jana Zachwatowa, Warszawa 1964.
- [4] Golasz H., *Romański kościół św. Andrzeja w Hławie*, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dalej: IHASiT PWr.) Nr 3, Seria: Monografie nr 2, Wrocław 1972, s. 7–19.
- [5] Grundmann G., *Dome Kirchen und Klöster in Schlesien*, Frankfurt nad Menem 1963.
- [6] Karłowska-Kamzowa A., *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu*, Wrocław 1991.
- [7] Kilariski M., *O właściwą fakturę muru zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1955, R. 8, nr 1(28), s. 23–33.
- [8] Kozaczewska-Golasz H., *Miejskie kościoły parafialne pierwszej połowy XIII w. na Śląsku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” (dalej: KAiU), 1996, t. XXXI, z. 1, s. 20–23.

- [9] Kozaczewska-Golasz H., *Nie zrealizowane założenie krzyżowe kościoła w Małujowicach*, KAiU, 1976, t. XXI, z. 2, s. 175–179.
- [10] Kozaczewska-Golasz H., *Rozwój kościołów halowych na Śląsku w XIII w.*, [w:] *Monumenta conservanda sunt*, Wrocław 2001.
- [11] Kozaczewska-Golasz H., Kozaczewski T., *Trzynastowieczny kościół NP Marii w Złotoryji*, Prace Naukowe IHASiP PWr., Nr 22, Seria: Studia i Materiały Nr 11, Wrocław 1989 r., s. 126, 133–134.
- [12] Kozaczewski T., *Portal z Dawidem i Betsabee w kościele klasztornym w Trzebnicy*, Prace Naukowe IHASiP PWr., Nr 22, Seria: Studia i Materiały Nr 11, Wrocław 1989 r., s. 157–162.
- [13] Kozaczewski T., *Portale architektury XIII wieku na Śląsku (miejsowości na litery A–K)*, Wrocław 1984, mps w Bibliotece IHASiP PWr.
- [14] Kozaczewski T., *XIII-wieczne portale na Śląsku*, Wrocław 1974, (50 portali) mps w Bibliotece IHASiP PWr.
- [15] Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku*, Wrocław 1990–1994.
- [16] Kutzner M., *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200–1330*, Toruń 1969.
- [17] Małachowicz E., *Faktura i kolorystyka w architekturze średnio-wiecznej na Śląsku*, „Architectus” 2000 nr 1(7), s. 29–46.
- [18] Pietrusiński J., *Portal św. Stanisława w Starym Zamku*, Biuletyn Historii Sztuki, Nr 3, Warszawa 1968 r., s. 346–348.
- [19] Poksińska M., *Polichromia romańskiej i wczesnogotyckiej rzeźby architektonicznej. Zespół rzeźby trzebnickiej*, Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1993.
- [20] Rozpędowski J., *Opactwo Pań Cystersów w Trzebnicy*, [w:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 261–281.
- [21] Steinborn B., *Złotoryja, Chojnów, Świerzawa*, Wrocław 1959.
- [22] Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII w.*, Wrocław 1955.
- [23] Świechowski Z., *Budownictwo romańskie w Polsce*, Katalog zabytków, Wrocław 1963.
- [24] *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 207, 215–223.
- [25] Zlat M., *Lwówek*, Wrocław 1961, s. 126, 127.
- [26] Zlat M., *Ziębice*, Wrocław 1967, s. 63, 64.

Perspective portals of 13th century Silesian churches

Perspective portals are portals with widely splayed jambs, which could be formed in various ways. In up-to-date estimations of these portals sculptured forms played the most important role, architectonic forms were less important. An analysis of the architectonic shaping of the portals carried out by the author, and especially their horizontal cross-sections, allowed presenting their development throughout the 13th century.

An offset portal with small columns of a large diameter was the initial form at the beginning of the century. New elements appeared

around 1230, endowing the portals with early-Gothic features. More and more varied moulding of the jambs, using convex and concave forms, before the end of the 13th century led to the emergence of perspective portals of two arrangements. One of them was a continuation of the offset portal development, with columns. The other was a new portal arrangement in which the offset form disappeared – the jambs were created by several elements standing along an outspreading line, placed on a common plinth of a diagonal line and joined by a common moulding.